

ФАШИЗАЦІЯ РОСІЇ: ОКРЕСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Василь Ткаченко
доктор істор. наук, професор,
член-кореспондент
НАПН України,
гол. наук. співроб.
Інституту всесвітньої історії
НАН України
м. Київ

19 травня 2022 року в газеті The New York Times було опубліковано колонку професора історії Єльського університету, доктора наук **Тімоті Снайде-ра** під назвою «*Ми маємо сказати вголос: Росія – фашистська держава*». Про фашизацію Росії було сказано не раз – в тому числі й автором цієї публікації. Однак життєвська мудрість доводить, що суспільний резонанс може викликати слово лише значимої постаті світового масштабу. Таким на сьогодні є Тімоті Снайдер. Тож його характеристика Росії звучала уже не як одне із оприлюднених наукових тверджень, а як вирок путінському режиму та його лідеру – воєнному злочинцю **Володимиру Путіну** особисто.

Про фашизацію Росії ми говорили ще в далекому 2007 році¹, коли Росія, як і Україна, перебували в точці біфуркації – на роздоріжжі шляхів подальшої суспільної еволюції. Точка біфуркації створює ситуацію ймовірної багатоваріантності. Образно кажучи, амплітуда маятника Росії могла тоді колихнутися від моделі Південної Кореї до моделі Північної Кореї. Тим часом проблема фашизації Росії, тобто сповзання до рівня «*авторитарного корпоративного режиму*», характерного для фашистських держав, уже й тоді домінувала в суспільній думці як один із загрозливих варіантів.

Дволиккий корпоративізм

Відтак наголошуємо: ще в далекому 2007 році ми поставили питання про чи не найбільш визначальну рису фашизації російського режиму – ужорсточення його корпоративної сутності. Сучасна політологія стверджує, що потяг до корпоративізму наростає за кризових умов. Тоді інструментарії влади й основні соціальні ресурси концентруються в руках вузького клану, що прагне підвищити ступінь свого впливу в суспільстві на шляхах закритості. Всередині еліти й субелітних груп практикуються відносини патронажу й клієнтельних зв'язків. Своєрідними «донами» виступають власники велетенських корпорацій, або ж верхівка правлячих партій. Завдяки широкому проникненню в органи державної влади впливові групи інтересів залучаються не лише в процес формування, але й реалізації державної політики.

Сучасна політична наука дає приклади корпоративізму різних видів: олігархічного, бюрократичного, авторитарного та соціетального (ліберального, або ж неокорпоративізму).

Наразі еволюція політичного режиму в Росії прослідковується в такій послідовності. Спершу, за часів **Бориса Єльцина**, в Росії склалися відносини *олігархічного корпоративізму*. Саме тоді правлячий клас країни прагнув примножувати власні матеріальні блага через канали політичної ренти, а держава перетворювалася на полонянку олігархічних сил економіко-політичних кланів. Відповідно переважна маса ресурсів власності концентрувалася в руках економічної олігархії, а владні повноваження здійснювала адміністративно-політична еліта. Між ними встановлювалися «*сердечні стосунки*» за допомогою механізму корупції. Власне *корупція* – явище усюдишнє. Однак за умов олігархічного корпоративізму корупція підноситься до рівня неодмінного й органічного елемента, пронизуючи собою всю систему соціальних відносин і перетворюється на щонайважливіший ресурс впливу.

¹ Див. Кремень В., Ткаченко В. Приреченість на корпоративізм? Політичний менеджмент. №6(27). 2007. С. 3-21.

З приходом до влади Володимира Путіна, широкого розвитку в Росії набула ідеологія й практика *бюрократичного корпоративізму*. Держава демонстративно жорстко взяла під контроль олігархів – одних не стало, а інші подались у далекі краї. Тим часом групи інтересів однозначно набувають рис неодмінної й складової частини державної машини, а їхня взаємодія й досягнення згоди вибудовуються на основі жорстких адміністративних зв'язків.

Влада зосередилася в адміністративній вертикалі, яка й формує мобілізаційну економіку задля досягнення значимих цілей – переважно воєнно-промислового комплексу та особистих вигід державних управлінців. Групи, які не мають стосунку до адміністрування, позбавлені й реальної можливості впливати на владу. При цьому в країні формально дотримуються демократичної процедури виборів. Однак ці формальні заходи не можуть зарадити подоланню розриву між елітою, корпоративними групами та позаелітною масою. В країні поступово зростають протестні настрої. У 2012 р. заявили про себе маніфестації на Болотній площі. Щоб скинути соціальну напругу, Путін вдався у 2014 р. до насильної анексії Криму, і тим самим на певний час забезпечив у РФ «кримський консенсус» влади з широкими масами населення.

Наступною фазою метаморфоз політичного режиму в Росії став перехід до *авторитарного корпоративізму*. Ця форма режиму державного управління, як правило, асоціюється з фашистською Італією, а пізніше – з нацистською Німеччиною, де вона стала ефективним механізмом зміцнення влади панівної політичної еліти. Для цього різновиду корпоративізму характерна організація тотального державного політичного контролю над економікою і трудовими ресурсами на основі залякування представників бізнесу й промисловості, а також руйнування незалежних трудових та інших громадських об'єднань.

Цей тотальний контроль над бізнесом ще з часів італійського фашизму та німецького нацизму надовго скомпрометував теорію і практику корпоративізму, про що свідчить і стан справ із невдалими спробами модернізувати економіку сучасної Росії.

У підсумку існуючий лад у Росії став різновидом державного капіталізму, де приватний сектор перетворюється на якийсь придаток державного, де одним дозволено все, а іншим – нічого. Ідеологія такого фашизованого держкапіталізму – «рашизм».

Феномен «рашизму»

Апелюючи до поняття «рашизм», пошлемось ще раз на авторитетне судження Тімоті Снайдера: «Назвати фашистами інших, будучи фашистом, – в цьому полягає основа путінського методу. Американський філософ Джейсон Стенлі називає його «підривною пропагандою». Я запропонував термін «иизофашизм». В українців є більш елегантне визначення – вони називають його «рашизмом».

Тімоті Снайдер не претендує на першовідкривача терміну «рашизм» – він скоріше всього легітимізує його. Сам термін поєднує у собі слова «Russia» і «фашизм», у ньому асоціативно прослуховується співзвучність зі словами «фашизм» і «расизм». Тож повертає увагу щодалі ширше застосування поняття «рашизм» як у сучасному інформаційному полі загалом, так і в сфері науки.

Рашизм є серйозною загрозою для всього світу, його демократичних та прогресивних сил. І до цієї соціальної

пошесті слід ставитися серйозно, незалежно від того як, коли і з якого приводу сам термін «рашизм» раптом набув широкого вжитку. Термін «рашизм» вперше заявив про себе на неофіційному рівні 2008 р. під час російсько-грузинської війни. Більш широке застосування самого терміну припало на період початку російсько-української війни 2014 р. У травні 2022 р. група київських активістів розпочала кампанію щодо внесення слова «рашизм» до Оксфордського і Кембриджського словників англійської мови. Врешті-решт 2 травня 2023 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких». Відтак поняття «рашизм» було офіційно легалізовано.

Отже, як на мою думку, під назвою «рашизм» у наш час сформувалася ідеологія і практика російського різновиду нацизму, що маскується під антифашизм. Сутність рашизму стає очевидною у практичній реалізації російською владою масових репресій проти українців із жорсткою фільтрацією та знищенням усіх небажаних осіб на тимчасово окупованих територіях півдня, півночі та сходу України. Про це засвідчили численні факти масових злочинів і відвертих звірств російських загарбників, що з'ясувалися і були зафіксовані після звільнення наших земель Збройними Силами України.

Що найбільш не сприймається російською стороною – як офіційною, так і псевдоліберальною – визнання наявності в ідеології й практиці рашизму історично притаманного потягу російської влади до насилля й геноциду по відношенню до сусідніх народів.

І не слід навішувати на сусідів ярлик «русофобії» – рано чи пізно злочини російської сторони стануть предметом прискіпливого розгляду у Міжнародному суді ООН – головному судовому органі Організації Об'єднаних Націй. Власне, коли на головного кремлівського очільника уже видано ордер на арешт з боку Міжнародного кримінального суду в Гаазі, то по суті це означає, що на території інших країн Путіна можуть затримати для притягнення до відповідальності.

Затемнення свідомості

Звідки така однастайність росіян у протистоянні терміну «рашизм» як російського різновиду нацизму?

Що стосується кремлівської гвардії, то тут справедливим є визначення міністра зовнішніх справ України **Дмитра Кулеби**: «Росія – країна вбивць і відвертих брехунів». Але як зрозуміти деградацію свідомості з боку представників російської науки? Є ж серед них ряд поважних й міжнародно визнаних дослідників. Наприклад, **В'ячеслав Іноземцев** – економіст, соціолог і громадський діяч у 2016 році на форумі пам'яті **Бориса Немцова** порушив питання про фашизацію Росії. На превеликий жаль, проблема ним була зведена до розгляду «м'якого варіанту фашистського режиму».

На той час В'ячеслав Іноземцев ще мешкав у Росії, а відтак уникав радикальних оцінок: «Я не говорю про нацизм, в Росії нацизм неможливий, на мій погляд, тому що держава настільки багатонаціональна, що для просування якоїсь ідеї достоту російської, вона згубна – це розуміють усі, включаючи Путіна і його близьке коло... Расовой ідеї немає й бути не може».

Тим більше на той час Іноземцев жодним чином не допускав уподібнення Гітлера і Путіна: «*наразі у світі немає такої готовності йти на насилля, розв'язувати війну, немає її й у Путіна. Путін абсолютно не Гітлер, він не загартник, він не прихильник переділу світового порядку*». А що стосується агресії щодо України, то, мовляв, «Крим і Україна – це те, що підняло його [Путіна] популярність». І, врешті-решт, прогнози на майбутнє: «у нас країна імітацій, тому вона нікуди не просунеться, не буде жодних танкових колон, котрі підуть на Київ. Це страшилки, якими західні політики лякають народ».

А час спливав, і після цих заяв багато що у світі змінилось. Наразі В'ячеслав Іноземцев став працювати у Вашингтоні, і бачення професора набули іншого формату. Зокрема він тепер вважає, що сподіватися на вирішальну силу російських людей у справі припинення агресії проти України було б марно: «Від них давно нічого не варто чекати. Від них варто очікувати лише ще більшого терпіння й вигуків во славу президента». На запитання «Що може зупинити російську армію і Володимира Путіна?» Іноземцев нарешті відповів чітко й однозначно: «Українська армія й українські добровольці». І далі: «війна може закінчитися лише поразкою Путіна на полі бою, але з економічних причин вона не закінчиться ніколи».

Допускаючи тимчасове утримання Росією деяких окупованих районів України, В'ячеслав Іноземцев відкидає саму можливість відновлення в них ефективного суспільно-економічного життя чи навіть відбудови зруйнованих міст: «ніхто в міжнародній спільноті не визнає ці території російськими».

Виверти академічної схоластики

Людина ліберальних поглядів у сучасній Росії – далеко не масовий витвір. Ніхто не хотів би отримати 3-5 років за висловлювання симпатій до України².

Унікаючи переслідування з боку влади, дехто з науковців вдається до старого і заяложеного прийому угодовців та пристосуванців – вони апелюють до «чистої науки». Цураючись істини, вони, як правило, повертають дискурс у русло академічної схоластики: «як розуміти те чи інше поняття», «як воно співвідноситься з іншими поняттями», «чи відповідає це поняття усім критеріям, а чи лише окремим із них» тощо? В такий спосіб вони дистанціюються від суті проблеми, бо насправді їх лякає те, що «Снайдер говорить про фашизм не лише правлячих кіл Росії, але він і Росію називає фашистською країною».

Тут позиція угодовців від науки незрушна. Їхню схоластику у свій час засуджувала **Ганна Арендт** – одна із фундаторів теорії тоталітаризму та людина надзвичайної принциповості. Зокрема вона звертала увагу на такий феномен: кожного разу, коли слід дати принципову оцінку, саме тоді угодовці й беруться нарікати на історичні закономірності³. Іншими словами – ці люди силкуються покласти вину на якусь нібито загадкову об'єктивну неминучість, що діє за спинами політичних акторів, наділяючи історичний процес глибинним і незбагненим трансцендентним змістом.

На відміну від подібної суєти, позиція Ганни Арендт відзначається принциповістю. Аналізуючи стан суспільної думки повоєнної Німеччини, вона писала: «Допоки ми відшукуємо корені того, що здійснив Гітлер, у філософії Платона, Іоахіма Флорського, Гегеля чи Ніцше, у сучасній науці і техніці або ж у нігілізмі й Великій французькій революції, всі задоволені. Але як тільки ми називаємо Гітлера масовим вбивцею, <...> суспільство в один голос починає заперечувати, що таке звучить вульгарно, що воно позбавлене необхідної вишуканості й тому непридатне для інтерпретації Історії». Так викручувалися вчорашні симпатички нацизму щоб уникнути політичної відповідальності за злочини гітлерівських посівак³.

Силкуючись із свого боку довести, що Росія не є фашистською країною, російські науковці вдаються до такої ж казуїстики: мовляв, може статися, що країною правлять фашисти, але ж країна від того не стає фашистською! Можливо слово правди не побоїться сказати емігрант з Росії а нині професор Ратгерського університету (США) **Сергій Єрофеев**? Даремні сподівання: він теж бубнить, що путінізм можна асоціювати з фашизмом, однак «для того, щоб вести себе як фашист, не обов'язково бути за переконанням фашистом»⁴.

Така позиція професора Сергія Єрофеева, який уже змінив країну проживання, вражає своїм цинізмом. Зокрема він розраховує, що колись країна таки дійде точки кипіння, а тоді вже й настане час змінити правлячу верхівку, чи хоч би її модернізувати. А вже за цих умов, вважає він, сам дискурс про фашизм, порушений Тімоті Снайдером, є навіть шкідливим, бо яка ж тоді країна дістанеться у спадщину нинішнім емігрантам? Тож, зазначає Єрофеев, хай собі Снайдер викликає в масах «лють благородну», а ми тим часом маємо пересидіти й зрозуміти як повести себе з мафіозною путінською структурою й порозумітися з нею.

За словами Єрофеева, нині в Росії скоріше не фашизм і не нацизм, а така собі мафіозна структура: «Там культ, скоріше, братви, там культ понять, там культ певних мафіозних цінностей. Звісно, там є центральна фігура. Якщо цю центральну фігуру вилучити, викинути із цієї системи, то дуже багато що відразу зміниться». Тож виходить так, що назагал оцих самих претендентів на роль «сил добра», влаштовує та Росія, яку вони збираються успадкувати, або ж поділитися з «силами зла». І їм не вигідно, щоб спадщина називалася фашистською чи нацистською. Вони б воліли успадкувати Святу Русь – чисту й непорочну.

Вести ґрунтовний науковий дискурс з подібною цинічною публікою – значить не поважати себе.

Паростки просвітлення

На щастя, серед російської наукової громадськості іноді з'являються особи неконформістського складу. Один із них – викладач Вищої школи соціальних і економічних наук **Ілля Будрайтскіс**. На його думку, влада дбає про формування вигідної для себе мотивації російського населення. Тож народ і владу вони прагнуть об'єднати спільно

² Див. посиланням на сайт Мініюсту РФ: За «використання, демонстрацію та пропаганду» символіки ОУН, зокрема гасла «Слава Україні» та відповіді на нього «Героям слава» може загрозувати адміністративна відповідальність у вигляді штрафу до 2 тисяч рублів або арешту до 15 діб з конфіскацією. За повторну «пропаганду» загрожує вже кримінальна відповідальність.

³ Арендт Х. Ответственность и суждение. М. 2013. С.50.

⁴ Який режим побудовано в Росії? Радіо Свобода, 27.05.2022. URL: <https://www.svoboda.org/a/kakoy-rezhim-postroen-v-rossii/31871409.html>

проливаю кров'ю українців. За основу мотивації якраз і покладаються ідеї соціал-дарвінізму, коли принципи конкуренції й боротьби за існування підносяться на рівень глобального «світопорядку», а міжнародне право і права людини трактуються лише як «приховування тваринного/природного прагнення до домінування за рахунок інших».

Будрайтскіс зазначає, що й за часів Гітлера світова політика трактувалася нацистами як боротьба рас: раси конкурують між собою, а існування кожної із них стає загрозою для існування іншої. Тож у нинішній Росії проголошена Путіним політика денацифікації України означає не що інше, як практику насильницького «перевиховання» аж до знищення опонентів. Боротьба з нацизмом трактується як боротьба росіян проти неросіян, які автоматично стають АНТИросіянами. В офіційній пропаганді «можна зустріти вказівки на те, що нацистами є не лише всі українці чи то носії особливої української державності, але і увесь Західний світ. «Якщо ви не згодні з позицією Росії, якщо ви не згодні з поглядами її властей на те, що відбувається, ви є нацистом. Таким чином, нацизм являється не в якості злочинної ідеї, а в якості суті речей. Якщо ви українець чи виступаєте на підтримку України, ви нацист»⁵.

Будрайтскіс сподівається, що колись країна зіткнеться із серйозною кризою і люди не стануть більше жертвувати своїм життям во ім'я «чогось більшого», бо такого «більшого» в Росії наразі немає. Ми ж з свого боку змушені констатувати, що нині оці російські люди прокладають шлях Путіну своїми тілами й загубленими душами, бо «не відносять що творять».

Про провину й відповідальність

Уже давно стала афоризмом класична думка **Георга Гегеля**: «Якщо істина абстрактна – то вона не є істиною. Здоровий людський розум прагне до конкретного». Неодмінна умова для суспільствознавця – поставити проблему в конкретні координати простору і часу. Що не кажи, але вперше український парламент визнав Росію країною-агресором лише в січні 2015 року. А до того часу ЗМІ України рясніли посиленнями на «зону АТО». За цих умов науковці повинні були сказати своє слово. Мені довелося це слово оприлюднити в російському науковому виданні «Политическая концептология» у своєму зверненні до російських науковців: «Як же нам тепер вести науковий дискурс? Робити вигляд, що нічого не сталося? <...> Адже момент істини при аналізі полягає саме в цьому: хто є агресор, а хто жертва агресії?». Позаяк, було мною зауважено, якщо станемо на ту точку зору, що агресії «нібито не було, то наші суперечки будуть нікчемними з самого початку»⁶.

Академік **Василь Кремень** поставив у 2014 році дискурс у ще практичніше русло⁷. У цій публікації конкретно зазначалося: «більшість населення країни розглядає збройне протистояння у східних областях як війну, розв'язану Росією проти України». За кожним злочинним неминуче

має прийти покарання: «Мова не йде про те, щоб у майбутньому про скоєне у південно-східних областях все «забути й простити». <...> Навпаки, стверджуємо ми, кат має отримати відплату за всю міру скоєного злочину. А інакше розповсюдженню зла в цьому світі не буде кінця»⁸.

Як засвідчив досвід історії двох світових війн ХХ століття, після кожного такого потрясіння неминуче виникало питання про винність і політичну відповідальність за скоєне. І його вирішення тягнуло за собою проблему «опрацювання минулого», колективного і особистісного переосмислення, внутрішнього очищення й духовного відродження. Тож інтегруючись в Європу, маємо засвоювати набутки усталених в європейській політичній філософії концептуальних засад. Саме тому у 2014 році ми привернули увагу української громадськості до положень відомого німецького філософа **Карла Ясперса** про чотири поняття провини й неминучу за них відповідальність: кримінальну, політичну, моральну й метафізичну⁹.

Звернення до творчої спадщини Ясперса було умовитоване неминучістю відповідальності Росії за скоєні в Україні злочини проти людяності. На цьому шляху ми покликані порозумітися і знайти спільну мову із низкою країн, які ми нині називаємо «консолідованим Заходом». Зокрема ми наголошували: «У пошуках істини важливо не лише категорично щось стверджувати від свого «Я», але й навчитися послідовно розмірковувати й прислуховуватися до аргументів «Інших», що готові з тобою поглянути на стан справ по-іншому».

Виходячи з того, що кат повинен отримати відплату за усю міру скоєного злочину, ми солідаризувалися й з іншим німецьким філософом **Теодором Адорно**, який відкидав заклик «усе забути й простити» щодо злочинів нацизму. Водночас, застерігав він, до питання провини слід підходити диференційовано: не слід допускати звинувачення у колективній провині цілої нації. Зловісна тінь минулого не має висіти над цілим поколінням, увергнутим у вирви війни, бо «якщо за провину й насилля завжди розпачуватися провинною й насиллям, то почуття страху не буде кінця»¹⁰.

Хто винуватий? Що робити?

Після агресії 2014 р. порушена Ясперсом «проблема провини» набула особливої актуальності. Згідно його концепції, кожна провина має свій ступінь відповідальності.

По-перше, мова може йти про кримінальну відповідальність. Цей злочин полягає в об'єктивно доведених діях, що порушують недвозначні закони. В даному випадку інстанцією є суд, котрий із дотриманням усіх необхідних формальностей точно встановлює склад злочину й застосовує відповідні закони. Після Другої світової війни таким був Нюрнберзький процес, нині діє Міжнародний кримінальний суд (МКС), відомий як Гаазький трибунал.

По-друге, Ясперсом вводиться поняття політичної винуватості, що проявляє себе у діях державних органів. Так само і на кожному громадянину держави-агресора, також

⁵ Будрайтскіс І. Не стоїт іскать причины фашизации российского государства в уникальной судьбе страны.

URL: <https://vlast.kz/politika/49767-ila-budrajtskis-istorik-ne-stoit-iskat-priciny-fasizacii-rossijskogo-gosudarstva-v-unikalnoj-sudbe-strany.html>.

⁶ Ткаченко В. Сон Пилата: синдром «жертвы и палача» в контексте «гибридной войны». Политическая концептология (Ростов-на-Дону). 2014. №4. С. 217-229.

⁷ Див. Кремень В. О виновности и политической ответственности. У книзі: Теория и практика управления социальными процессами (Харьков). 2014. №4. С. 6-14

⁸ Там само. С. 7

⁹ Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. М. 1999. 111 С.

¹⁰ Адорно Т. Что значит «проработка прошлого?». Журнальный зал. Неприкосновенный запас. 2005. №2-3 (40-41).

<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.htm>

лежить політична відповідальність. Це значить, що кожна людина разом з іншими несе відповідальність за те, хто і як ним править. Інстанцією тут є влада і воля переможців – як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

По-третьє, світова громадськість апелює до моральної винуватості. Кожна людина має усвідомлювати, що за всі свої дії (в тому числі й політичні, і воєнні) вона несе персональну моральну відповідальність. Тут не можна посилятися на те, що «наказ є наказ», бо злочин залишається злочиним навіть тоді, коли він здійснюється за наказом (хоча тут можуть бути пом'якшуючі обставини). Інстанцією тут є власна совість, а також оцінка з боку товаришів, колег, родичів і близьких людей.

По-четверте, Ясперсом вводиться категорія метафізичної відповідальності. Людська солідарність робить кожного відповідальним за всяке зло, за будь-яку несправедливість. Особливо, коли поряд коїться зло, а людина нічого не зробила, щоб йому запобігти. В цьому й полягає наша всезагальна провинність. Інстанція тут – один Бог.

Отже, три останні види винуватості стосуються безпосередньо усіх громадян, хто не підлягає кримінальній відповідальності за злочини проти людяності. Навіть неучасть у формуванні устрою влади, неучасть в боротьбі за владу в розумінні утвердження права – є головною як політичною, так і моральною провинною. В сучасних державах бути поза суспільством не дано нікому. Що ж стосується першої провинності – тих хто здійснив злочин проти людяності, розв'язавши несправедливу війну, то до них може бути застосований лише один підхід: вони не здатні розкаятися й змінитися – вони такі, які є. Тут Ясперс дає однозначну відповідь: «*Стосовно таких людей залишається лише насилля, тому що вони самі живуть лише насиллям*»¹¹.

І тут ми виходимо на чи не на найбільш делікатний аспект проблеми – про загальну винуватість російського народу за скоєні злочини. Тим більше, коли за соціологічними даними агресивний курс Володимира Путіна підтримувало понад 80 % опитуваних громадян РФ. З боку України відповідь з цього питання має бути такою: ніхто не збирається збоку огульно звинувачувати увесь російський народ. За Ясперсом, мова може йти лише про власне усвідомлення цим народом своєї колективної винуватості, якщо російський народ морально визріє для цього. При цьому народ повинен розуміти, що це подвійна провина: «*по-перше, назагал безумовна політична покірність будь-якому керівнику, а по-друге, сутність керівника, якому ти підпорядковуєшся*».

Цей же принцип Ясперса стосується кожного народу, в тому числі й українського. Як засвідчує життя, принципова різниця між народами українським і російським народами полягає в ступені усвідомлення необхідності очищення, духовного відродження і підвищення політичної відповідальності за долю свою і долю всього світу. Приклад тому – три Майдани: 1) Майдан на граніті 1990 року; 2) Помаранчева революція 2004 року; 3) Революція гідності 2014 року. З боку ж Росії – низка агресій: проти Чечні, проти Грузії, проти Сирії й проти України. Хто буде наступний?

Феномен фашизму і нацизму

Проблема фашизації суспільного життя не сходить із порядку денного уже ціле століття. Хоча в Італії фашисти правили з жовтня 1922 р. до липня 1943 р., а в Німеччині від січня 1933 до травня 1945 р., однак феномени різного роду фашизмів і нацизмів ще й сьогодні є активним у словниках істориків і політологів.

За радянських часів ми були обмежені у своєму розумінні фашизму тим визначенням, яке дав **Георгій Димитров** у 1935 р. на VII Всесвітньому Конгресі Комінтерну, де фашистський режим описувався як відкрита терористична диктатура найбільш реакційних, найбільш шовіністичних, найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу. Але коли йшлося про соціальну базу фашизму, деяке світло на соціальні витoki фашизму пролив **А. Грамші**. Він наголошував, що у фашистів є широка соціальна база у місті та селі: міський люмпен, а також озброєні латифундистами аграрії та ще десятки тисяч державних чиновників із органів безпеки, армії й міліції. Ідеологи фашизму запозичують соціалістичну й революційну ідеологію, маючи при тому на меті затопити всю країну «*смердючим морем брехні*», агресивності й шовінізму.

Ще раніше, в результаті дебатів на IV Конгресі Комінтерну було проголошено, що фашизм становить небезпеку європейського й світового рівня. Так само один із засновників Італійської соціалістичної партії **Філіппо Тураті** написав у 1928 р. книгу «*Фашизм, соціалізм і демократія*», в котрій не лише детально описав витoki фашизму, але й вважав його загальною загрозою, оскільки за певних обставин фашизм здатен вводити «перманентний воєнний стан» як у окремих країнах, так і у всьому світі, замінюючи боротьбу класів боротьбою рас, утворюючи замкнуту касту панів, правлячу над мільйонами сучасних рабів. В середині соціалістичного руху **Річард Ловенталь** після закінчення Другої світової війни теж визначив нацизм як прояв «*нігілістичного повстання проти Європи*» і всієї гуманістичної традиції в її християнській, ліберальній і соціалістичній формах. Щоправда ця кровопролитна війна заслонила собою значно ширший образ більшості фашизмів 1919-1939 рр. На жаль, у досвіді мільйонів людей нацизм як німецький різновид фашизму віднині став переважним чином ототожнюватися лише з гітлеризмом.

А тим часом проблеми для вирішення залишалися: чи був фашизм виключно європейським чи всесвітнім феноменом? Зазнав він краху у 1945 р. чи живе й досі? А якщо так, то завдяки чому? Зокрема – наскільки німецький нацизм був справою **Гітлера**, а італійський – **Муссоліні**? Відповідно для наших часів – наскільки рашизм є породженням **Путіна**?

У перші повоєнні десятиліття набув поширення демонологічний підхід, що приписував відповідальність за масові вбивства лише Гітлеру й Муссоліні, а також низці дрібніших фігурерів на кшталт хорватського «поглавника» **Анте Павелича**. Втім нерозв'язаною залишалася проблема широкої соціальної бази фашизму. Частково для її вирішення доклали сил **Вільгельм Райх** – досить суперечливий дослідник, котрий, тим не менше, «*вніс вагомий вклад у розвиток світової психіатрії, психології й психоаналізу, збагативши їх найбільшими досягненнями*».

¹¹ Див. Ясперс К. Цит. роб.с. 51-52.

Опозиційний мітинг пам'яті Бориса Немцова у Санкт-Петербурзі. У ході взяло участь близько 10 000 людей. 1 березня 2015 р.

Прощання з російським опозиційним політиком Олексієм Навальним. Москва, 1 березня 2024 р.

Зокрема ще за десять років до **Еріха Фрома** і за двадцять до «Авторитарної особистості» Теодора Адорно професор Райх стверджував, що «фашизм виник не просто в результаті махінацій німецьких капіталістів чи впливу на маси притаманної А. Гітлеру харизми. Його витoki слід шукати в психологічній структурі німецьких мас»¹².

Наразі з феноменом Гітлера і Муссоліні було більш-менш з'ясовано. Ще з 1920-х рр. Гітлер ставив перед собою чітко визначені цілі, однак цілком безрозсудні з точки зору засобів досягнення. Відповідно до гітлерівських особистих уподобань політичні мітинги нацистів уподібнювалися до постановки опер **Ріхарда Вагнера**.

У цьому розумінні національний соціалізм Німеччини був і залишається гітлеризмом. Тож німецький націонал-соціалізм, що до останньої миті спирався на персону Гітлера, обрушився разом з фюрером. Однак з Муссоліні все сталося навпаки. Впродовж 1922-1945 рр. він двічі змінював модель розвитку Італії, намагаючись гнучко пристосовуватися до обставин. Культ дуче не був сакралізований – у 1943 р. проти нього виступила велика фашистська рада. Що вже говорити про широкий спротив італійського партизанського руху. Тож назагал домінує думка, що італійський фашизм навряд чи можна назвати муссолінізмом.

¹² Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Вильгельм Райх: Биографические, научные и психиатрические аспекты (К 115-летию со дня рождения). Новини української психіатрії. URL: www.psychiatry.ua/articles/paper417.htm.

Фашизм маленького чоловічка

Залишається і нам визначитися зі статусом путінізму. Як стверджує Вільгельм Райх, характер людини формується в дитинстві в результаті конфліктів і криз сімейного життя. Тому для розуміння політичних і моральних вчинків людини слід звернутися до типу сім'ї, до практики виховання, притаманної тій чи іншій культурі чи епосі. Повоєнне пітерське підворіття, судячи з усього, наклало свій відбиток на стиль поведінки Путіна. Чи не визначальну роль відіграв і його подальший професійний шлях в органах КДБ, де закони традиційно відігравали лише роль декорації для прикриття свавілля силовиків. Так і нині – політичний режим в країні встановлений переважним чином корпорацією ФСБ, ставлеником якої і є Володимир Путін. Звідси й наслідки: як зазначав у свій час святий Августин, держава без закону – лише зграя розбійників.

Коли ж йдеться про персону Путіна у системі координат фашизму і нацизму, то його неототалітарний режим, судячи з усього, більш нагадує гітлеризм Третього Рейху. Як наголошував той же Райх, для розуміння фашизму необхідне детальне й проникливе вивчення характеру звичайного маленького чоловічка: «Ця «маленька людина» досконало вивчила поведінку «великої людини» й тому відтворює його у спотвореному й гротескному вигляді. Фашизм – це сержант колосальної армії глибоко хворої, промислово розвинутої цивілізації. Висока політика перетворилася перед «маленькою людиною» в балаганну виставу. Маленький сержант перевершив генерал-імперіаліста у всьому: в маршовій музиці, в «гусячому кроці», у вмінні командувати й підкорятися; у здатності ціпеніти від страху перед ідеями; в дипломатії, стратегії й тактиці; у вмінні одягатися й провадити паради; у відзнаках і почесних нагородах. У всіх цих речах кайзер Вільгельм сприймається жалюгідним фальсифікатором порівняно з Гітлером, сином голодного чиновника»¹³.

Характеристика Вільгельмом Райхом «маленького сержанта» є доречною у нашому випадку, лише з тим уточненням, що підполковник Путін намагається перевершити генералісімуса Сталіна. Тобто, «маленька людина» намагається довести, що вона нічим не гірша «справжнього великого тирана», посідаючи позицію «фюрера» по відношенню до всього російського суспільства. Тож нинішній кремлівський режим може бути кваліфікований і як путінізм – цей режим спирається на Путіна й, будемо сподіватися, обрушиться разом з ним.

Однак ми не можемо обійти увагою той факт, що після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року підтримка росіянами дій Путіна у березні місяці виросла до 83 %. Яку ж частку населення на сьогодні становить те соціальне середовище, що створює ґрунт для зростання рядів нинішніх піхогінців путінізму з їхнім культом насилля? Опитування Національного центру дослідження громадської думки Чиказького університету наприкінці 2023 року показало, що 67 % опитаних схвалюють зовнішню політику Путіна, 58% схвалюють внутрішню політику, а 66% планують проголосувати за Путіна на президентських виборах у березні цього року¹⁴.

¹³ Райх В. Психологія мас і фашизм. СПбМ. 1997. С.14.

¹⁴ Підсумки 10.01: Допомога Литви і рейтинг армій. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/4654635-pidsumky-1001-dopomoha-lytvy-i-reitynh-armii>

¹⁵ Бизюков П. Диктатура прекариата. URL: http://www.gazeta.ru/comments/2014/04/29_x_6013393.html

¹⁶ Пряников П. Чего желает молодежный прекариат России.

URL: https://kasparov.ru/material.php?id=52E8D3F910245§ion_id=50C1CC093B75E.

Наростання войовничого радикалізму – проблема глобальна. Нинішня роботизація виробничих процесів призводить до масового безробіття. Відпадає потреба в індустріальному пролетаріаті, а його місце займають працівники з нестійкою й непостійною трудовою зайнятістю – так званій «прекариат». При застосуванні високих технологій вони не становлять інтересу для міжнародних корпорацій ні як виробники, ні як споживачі. Не виключено, що цей сегмент населення спроможний влаштувати врешті-решт справжній «бунт проти машин». На заході занепокоєні, що прекариат здатен навіть прокласти шлях до фашизації суспільства.

Росії, звісна річ, далеко до високих технологій. Більше того, тут суть справи полягає якраз у провалі модернізації країни та зависанні добробуту її громадян. Країна потрапила у залежність від видобутку й торгівлі нафтою та газом. Людей на ринку праці виявилось набагато більше, ніж того вимагає нафтова промисловість. Ще в 2013 році на урядовому рівні було визнано, що 38% населення «незрозуміло де зайняті, чим зайняті, як зайняті». Стала масовою непостійна робота, негарантована і невисока оплата, нерегламентований робочий час. А ще «жодного навчання, жодного соціального пакета, жодної охорони праці. І, що найважливіше, жодної можливості захистити свої позиції й права»¹⁵.

Як зазначає російський соціолог **Павло Пряников**, гострота проблеми полягає у тому, що на відміну від Заходу, Росія майже повністю самоусунулася від вирішення соціальних проблем: «Прекариат у нас не стільки наслідок постіндустріального світу, скільки “покинутості” державою, яка, зокрема, мляво регулює трудові відносини. Є ще одна причина масової появи такої страти в Росії – “здичавіння” населення, відсутність у нього базових знань, без яких немислимим є постіндустріальний світ – знання іноземних мов, поглибленого вивчення якоїсь професії, відсутність навички розбудови горизонтальних відносин»¹⁶.

Тож ніщо не заважає нинішньому керівництву Росії піти по шляху «утилізації» цього «здичавілого» соціального матеріалу під час агресії проти України. Так, для повномасштабного вторгнення в Україну відбиралися насамперед солдати із російської периферії, тієї глибинки, де завжди панували злидні, а шансів вирватися з неї у людей практично не було.

Саме цей контингент населення ставав реальною загрозою поповнення різноманітних кримінальних угруповань, соціальних протестів, заворушень. І тут, розв'язавши агресію проти України, з'явилася можливість відправити цих людей на війну й «утилізувати» їх з тим, щоб там вони могли знайти вихід своїй протестній енергії – убивати невинних людей, гвалтувати жінок й мародерствувати. І, не в останню чергу, відчувати себе переможцями й у такий спосіб підвищити свою самооцінку, чого вони ніколи б не змогли досягти у самій Росії.

Отже, нам слід докласти максимум сил, щоб увесь цей хаос, який Росія внесла у мирне життя України, рано чи пізно повернувся в Росію, де він і був створений. ■